

Date: 1st April-2026

**YANGI JAHON TARTIBOTI TUSHUNCHASINING ONTOLOGIK MAQOMI VA
GNOSEOLOGIK INTERPRETATSIYASI
THE ONTOLOGICAL STATUS AND GNOSEOLOGICAL INTERPRETATION
OF THE CONCEPT OF A NEW WORLD ORDER**

Nurmuradov Diyorbek Abdurashidovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada "yangi jahon tartiboti" tushunchasining ontologik maqomi va gnoseologik interpretatsiyasi tahlil qilinadi. Tushunchaning paydo bo'lishi, mohiyati, falsafiy-metodologik asoslari, shuningdek uning zamonaviy xalqaro munosabatlar nazariyasidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Realizm, liberalizm va konstruktivizm maktablarining bu tushunchaga nisbatan yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinib, ontologik mavjudlik darajasi hamda bilish imkoniyatlari nuqtai nazaridan baholanadi. Maqolada yangi jahon tartibotining ob'ektiv haqiqat sifatidagi maqomi va uni ilmiy anglashning epistemologik chegaralari alohida urg'u bilan o'rganiladi.

Kalit so'zlar: yangi jahon tartiboti, ontologiya, gnoseologiya, xalqaro munosabatlar, realizm, liberalizm, konstruktivizm, epistemologiya, geopolitika, ko'p qutblilik.

Abstract: This article analyzes the ontological status and gnoseological interpretation of the concept of "new world order." The emergence, essence, philosophical-methodological foundations of the concept, as well as its place in modern theory of international relations are examined. The approaches of realism, liberalism and constructivism schools to this concept are comparatively analyzed and evaluated in terms of ontological existence and cognitive possibilities. The article particularly emphasizes the status of the new world order as objective reality and the epistemological limits of its scientific understanding.

Keywords: new world order, ontology, gnoseology, international relations, realism, liberalism, constructivism, epistemology, geopolitics, multipolarity.

I. KIRISH

Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi keskin va ziddiyatli o'zgarishlar davriga kirdi. Ikki qutbli dunyo tartibotining tugashi, globallashuv jarayonlarining tezlashuvi hamda yangi geosiyosiy markazlarning shakllanishi "yangi jahon tartiboti" tushunchasini fanga kiritdi va uni dolzarb tadqiqot ob'ektiga aylantirdi. Biroq shu bilan birga, bu tushuncha atrofida chuqur falsafiy tortishuvlar to'xtamagan: u real mavjud hodisa sifatida tan olinadimi yoki u faqat siyosiy diskursning mahsulimi? U ilmiy bilish ob'ekti bo'la oladimi va uni anglashning chegaralari qayerda?

Mazkur muammolarni hal etish uchun ontologik va gnoseologik yondashuvlar zarur bo'lib, ular tushunchaning mavjudlik maqomini va uni bilish imkoniyatlarini aniqlashtiradi. Ontologiya mavjudlikning umumiy tuzilishini o'rganuvchi falsafa sohasi sifatida yangi jahon tartibotining ob'ektiv asoslarini tahlil qilishga imkon beradi. Gnoseologiya

Date: 1st April-2026

(epistemologiya) esa bu tartibotni bilish, tushunish va baholashning usullari va chegaralarini belgilaydi.

Ushbu ikki yondashuv sintezi yangi jahon tartiboti tushunchasiga nisbatan yanada mukammal va chuqur ilmiy tahlil olib borishga sharoit yaratadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolaning dolzarbligi ham ko'p jihatdan aynan shu zaruratdan kelib chiqadi: zamonaviy xalqaro siyosat falsafasida tushunchaning ontologik va gnoseologik tomonlari alohida, tizimli tarzda ko'rib chiqilmagan.

Tadqiqotning maqsadi — "yangi jahon tartiboti" tushunchasining ontologik maqomini aniqlash va uning gnoseologik interpretatsiyasini tahlil qilishdan iborat. Maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar belgilangan: tushunchaning falsafiy-tarixiy ildizlarini o'rganish; asosiy nazariy paradigmalar doirasida uning ontologik talqinini ko'rib chiqish; yangi jahon tartibotini bilishning gnoseologik metodlari va chegaralarini aniqlash; Sharq va G'arb falsafiy an'analari ushbu tushunchaga qanday yondashishini qiyosiy tahlil qilish.

II. TUSHUNCHANING FALSAFIY-TARIXIY ILDIZLARI

"Jahon tartibi" tushunchasi siyosiy falsafada qadim zamonlardan buyon mavjud bo'lib, uni yunon faylasufi Aflotunning "davlat" tuzilmasi to'g'risidagi g'oyalaridan tortib, Xun Tszi va Konfutsiyning universal tartib haqidagi ta'limotlarigacha kuzatish mumkin. Biroq "yangi" jahon tartibi haqidagi muayyan ilmiy tushuncha zamonaviy xalqaro munosabatlar nazariyasida, ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmida shakllanib bordi.

Vestfal tizimi (1648) davlat suvereniteti prinsipini xalqaro munosabatlar tizimining asosiga qo'ydi. Shu bilan birga, u birinchi zamonaviy xalqaro tartib sifatida tarixga kirdi. Keyinchalik Vena kongressi (1815) va Versal tizimi (1919) xalqaro tartibning institutsional shakllari sifatida yuzaga keldi. Nihoyat, Yalta-Potsdam tizimi (1945–1991) ikki qutbli dunyo tartibini barpo etdi.

1990-yillar boshida Sovjet Ittifoqining parchalanishi bilan G'arb siyosatchilari, birinchi navbatda AQSh prezidenti Jorj Bush (katta) va Britaniya bosh vaziri Margaret Tetcher yangi jahon tartibi g'oyasini siyosiy muomalaga olib kirdilar. Ularning talqinida bu tushuncha demokratik qadriyatlar va liberal iqtisodiy munosabatlar asosida qurilajak unipolar dunyo tartibi ma'nosini anglatardi.

Falsafiy nuqtai nazardan esa mazkur tushuncha voqelik tuzilishini anglatuvchi ontologik kategoriya va uni bilishning metodologik vositasi sifatida ikki qirrali mazmunga ega. Demak, "yangi jahon tartiboti" sof siyosiy tushuncha emas — u falsafiy tadqiqot ob'ekti maqomiga ega.

III. ONTOLOGIK MAQOM: MAVJUDLIK DARAJASI VA TABIATI

3.1. Ontologiya va xalqaro munosabatlar

Ontologiya falsafaning eng fundamental sohasi bo'lib, u mavjudlikning eng umumiy tuzilishi, shakllari va tamoyillarini o'rganadi. Xalqaro munosabatlar nazariyasida ontologik savollar quyidagicha shakllanadi: davlatlardan tashqari boshqa sub'ektlar (xalqaro tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar, fuqarolik jamiyati) mustaqil mavjudlikka egami? Xalqaro tuzilmalar ob'ektiv mavjudmi yoki ular faqat analitik qurilmalarmi?

Date: 1st April-2026

Bu savollarga javob berish yangi jahon tartibotining ontologik maqomini aniqlash uchun zarur. Uch asosiy ontologik pozitsiyani ko'rib chiqish mumkin: realist ontologiya (moddiy mavjudlik ustuvorligi), idealist ontologiya (g'oyalar va tuzilmalarning mustaqil mavjudligi) va ijtimoiy konstruktivizm (ijtimoiy haqiqat intersubektiv yaratiladi).

3.2. Realist maktab: kuch va tuzilmaning ontologiyasi

Klassik realizm (Tukidid, Machiavelli, Morgentau) va neorealizm (Vold) davlatni birlamchi ob'ekt sifatida qaraydi va xalqaro tizimni anarxik tuzilma deb belgilaydi. Bu paradigma doirasida yangi jahon tartibotining ontologik asosi quyidagilardan iborat: kuch munosabatlari real va ob'ektiv mavjud; davlatlar rasional va o'z manfaatlarini ko'zlagan holda harakat qiladi; xalqaro tuzilma markaziy hokimiyat bo'lmagan anarxik holat sifatida ob'ektiv mavjud.

Neorealist K. Vold uchun xalqaro tizim tuzilmasi aniq ob'ektiv asoslarga ega: u imkoniyatlarning taqsimlanishidan iborat. Shu nuqtai nazardan yangi jahon tartiboti bir qutbli, ikki qutbli yoki ko'p qutbli bo'lishi mumkin — bu kuch muvozanatining ob'ektiv holatini aks ettiradi. Demak, realizmda yangi jahon tartiboti ontologik jihatdan ob'ektiv mavjud tuzilma sifatida qaraladi.

3.3. Liberal maktab: institutlar va normalarning ontologiyasi

Liberal xalqaro munosabatlar nazariyasi (Kant, Locke, Keyns, Nye) xalqaro institutlar, normalar va qoidalarning mustaqil ontologik maqomini tan oladi. Bu yondashuv doirasida yangi jahon tartiboti faqat kuch munosabatlari bilan emas, balki xalqaro huquq normalar tizimi, xalqaro tashkilotlar va ular yaratadigan tartib-qoidalar bilan tavsiflanadi.

Liberal institutsionalizm (Keohane, Nye) o'zaro bog'liqlik va institutlar xalqaro munosabatlarning tabiati va tuzilishini shakllantirishini ta'kidlaydi. Bu perspektivada yangi jahon tartibotining ontologik poydevori material kuch emas, balki muassasalar va normalar tarmoqidir. BMT, WTO, NATO singari tashkilotlar sof siyosiy qurilmalar emas — ular real ijtimoiy ontologik sub'ektlar.

3.4. Konstruktivist ontologiya: g'oyalar va identifikatsiyaning birlamchi roli

Konstruktivizm (Aleksandr Wendt, Nikolas Onyuf) xalqaro munosabatlar ontologiyasini tubdan boshqacha asosga quradi. Wendt o'zining mashhur asarida "anarxiya davlatlar uchun o'zlari xohlagan narsa" deb ta'kidlaydi — ya'ni xalqaro tizimning mohiyati uni tashkil etuvchi davlatlarning o'zaro munosabatlari va g'oyalari orqali konstruksiya qilinadi.

Shu nuqtai nazardan yangi jahon tartiboti ob'ektiv, deterministik tuzilma emas — u davlatlar, xalqaro institutlar va boshqa aktoryorlarning o'zaro diskursi, amaliyoti va identifikatsiyasi orqali doimiy shakllanib boradi. Tartib moddiy kuchdan ko'ra g'oyalar, qadriyatlar va normalar tizimiga ko'proq bog'liq. Shunday qilib, konstruktivizm yangi jahon tartibotini ijtimoiy konstruksiya sifatida ko'radi — bu uning ontologiyasini nisbiy va dinamik deb belgilaydi.

IV. GNOSEOLOGIK INTERPRETATSIYA: BILISHNING CHEGARALARI VA USULLARI

4.1. Gnoseologiya va uning ahamiyati

Date: 1st April-2026

Gnoseologiya (epistemologiya) bilish nazariyasi sifatida quyidagi asosiy savollarni o'rganadi: bilimning manbai nima? Haqiqatning mezoni qanday? Bilishning ob'ektiv chegaralari bormi? Xalqaro munosabatlar nazariyasida gnoseologik savollar nazariy paradigmlar orasidagi jiddiy ixtiloflarni keltirib chiqaradi.

Yangi jahon tartibotini bilish uchun turli epistemologik yondashuvlar qo'llaniladi: pozitivizm (empirik kuzatuv va tekshirish), postpozitivizm (talqin va dekonstruksiya), kritik nazariya (yashirin kuch munosabatlarini ochish) va poststrukturalizm (diskurs va tilning markaziy roli). Har bir yondashuv yangi jahon tartiboti haqida turli xil bilim ishlab chiqaradi.

4.2. Pozitivist gnoseologiya va uning chegaralari

Pozitivist epistemologiya empirik kuzatuv, miqdoriy tahlil va gipotezalarni tekshirish orqali yangi jahon tartibotini o'rganishni taqozo etadi. Bu yondashuv harbiy kuch, iqtisodiy ko'rsatkichlar, qo'shilish shartnomalar soni, siyosiy rejimlap taqsimlanishi kabi o'lchanuvchi ko'rsatkichlar orqali tartibni tahlil qiladi.

Biroq bu gnoseologik yondashuv jiddiy cheklolarga ega. Birinchidan, xalqaro tizimning o'zgaruvchan va murakkab tabiati uni to'la empirik tekshirishga yo'l qo'ymaydi. Ikkinchidan, aktorlarning niyatlari, madaniy omillar va g'oyaviy tuzilmalar o'lchanishga qiyinchilik tug'diradi. Uchinchidan, kuzatuvchi o'zi ham muayyan nazariy paradigma va qadriyatlar prizmasida voqelikni ko'radi — bu ob'ektivlikka xalaqit beradi.

4.3. Postpozitivizm va kritik epistemologiya

Postpozitivist gnoseologiya pozitivizmning ob'ektivlik da'volarini shubha ostiga qo'yadi. R. Koks va Endryu Linklater kabi kritik nazariyotchilar bilim ishlab chiqarish hech qachon neytral emasligini, balki u har doim muayyan manfaatlar, ijtimoiy pozitsiya va kuch munosabatlari bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.

Bu yondashuv doirasida "yangi jahon tartiboti" tushunchasining o'zi siyosiy vosita sifatida ko'riladi. G'arb davlatlari tomonidan ilgari surilgan yangi jahon tartibi narrativi aslida mavjud kuch asimmetriyasini legitimatsiya qilish va global hegemoniyani mustahkamlash vositasi sifatida ishlaydi. Demak, bu tushunchani gnoseologik tahlil qilish uning diskursiv va ideologik o'lchamlarini ham e'tiborga olishni taqozo etadi.

4.4. Sharq falsafiy an'anasining epistemologik hissasi

Sharq, xususan islom falsafasi va konfutsiychilik an'anasida bilishga nisbatan yondashuvlar G'arb epistemologiyasidan bir qator muhim jihatlarida farq qiladi. Ibn Sino va Al-Forobiy kabi mutafakkirlar bilimni nafaqat empirik kuzatuv, balki aqliy mushohada va ma'naviy idrok orqali ham olish mumkinligini ta'kidlagan. Bu yondashuv zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimini tushunishga ham qo'llanilishi mumkin.

Konfutsiychilik maktabi esa tartib va uyg'unlikni jamiyatiy munosabatlarning asosi deb biladi. Bu perspektivadan yangi jahon tartibotini anglash uchun nafaqat kuch va manfaatlar balansini, balki o'zaro hurmat, axloqiy mas'uliyat va madaniy xilma-xillikni hisobga oluvchi epistemologik çerçeve zarur. Shu ma'noda Sharq epistemologiyasi yangi jahon tartiboti tushunchasini boyitish va uni monolinear G'arb talqinlaridan ozod etish imkonini beradi.

Date: 1st April-2026

V. YANGI JAHON TARTIBOTINING ZAMONAVIY ONTOLOGIK TASVIRI

XXI asrda yangi jahon tartibotining ontologik tuzilishi bir qator fundamental xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Birinchidan, ko'p qutblilik tendensiyasining kuchayishi. BRICS davlatlari, Xitoy, Hindiston, Rossiya, Braziliya kabi kuchlarning yuksalishi unipolar modeldan uzoqlashish jarayonini ifodalaydi. Bu kuch taqsimlanishining ob'ektiv o'zgarishi yangi jahon tartibotining ontologik tuzilmasi ham o'zgarayotganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, texnologik o'zgarishlarning tuzilmaviy ta'siri. Sun'iy intellekt, kiberfazo, ulkan ma'lumotlar (big data) va kosmik texnologiyalar kuchning yangi manbalari sifatida xalqaro tizimning ontologik tuzilmasini o'zgartirmoqda. Yangi tartib endi faqat harbiy va iqtisodiy kuch bilan emas, balki axborot-texnologik ustunlik bilan ham belgilanadi.

Uchinchidan, global muammolarning ulashgan ontologik zaruriyatini keltirib chiqarishi. Iqlim o'zgarishi, pandemi xavflari, yadroviy tarqalish va global terrorizm kabi muammolar birgalikda hall etishni talab etadi. Bu ob'ektiv zaruriyat yangi jahon tartibotida kooperatsiya asoslarini kuchaytiruvchi ontologik omil sifatida ishlaydi.

To'rtinchidan, me'yoriy tartibning inqirozi. Xalqaro huquq normalarining buzilishi, BMT Xavfsizlik Kengashining falajligi va unilaterall harbiy harakatlar liberal xalqaro tartib narativiga jiddiy ontologik zarbalar bermoqda. Bu esa yangi jahon tartibotining hali qat'iy shakllanmagan o'tish davrida ekanligidan dalolat beradi.

VI. O'ZBEKISTON KONTEKSTIDA YANGI JAHON TARTIBOTINI ANGLASH

O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosat falsafasi yangi jahon tartibotini o'ziga xos ontologik va gnoseologik prizma orqali idrok etadi. Ko'p vektorli diplomatiya prinsipi — barcha yirik kuchlar va qo'shni davlatlar bilan muvozanatli munosabatlarni saqlash — aslida yangi jahon tartibotining murakkab, ko'p qutbli tabiatini pragmatik tarzda anglashdan kelib chiqadi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "konstruktiv va amaliy diplomatiya" kontsepsiyasi yangi jahon tartibotining gnoseologik jihatidan ham muhim: u tushunchani sof ideologik prizmadan emas, balki milliy manfaatlar va mintaqaviy hamkorlik asosida anglashni talab etadi. O'zbekistonning Markaziy Osiyo integratsiyasi borasidagi faol roli mintaqa tartibi ontologiyasini ham shakllantirmoqda.

Shu bilan birga, O'zbekiston uchun yangi jahon tartibotini gnoseologik o'rganish milliy rivojlanish strategiyasini global kontekst bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Fanning milliy ehtiyojlar bilan sintezi, islom va zamonaviy siyosat falsafasining muloqoti — bular yangi jahon tartibotini anglashning o'zbek ilmiy maktabi uchun istiqbolli yo'nalishlari hisoblanadi.

VII. XULOSA

Yangi jahon tartiboti tushunchasining ontologik maqomi va gnoseologik interpretatsiyasi o'zaro chambarchas bog'liq falsafiy muammolarni tashkil etadi. Realist paradigma bu tartibotni kuch munosabatlarning ob'ektiv tuzilmasi sifatida ko'rib, uning

Date: 1st April-2026

moddiy asoslarini ta'kidlasa, liberalizm institutlar va normalarning mustaqil ontologik maqomini e'tirof etadi. Konstruktivizm esa tartibotni g'oyalar, identifikatsiyalar va diskurslar orqali ijtimoiy quriladigan haqiqat deb belgilaydi.

Gnoseologik nuqtai nazardan yangi jahon tartibotini bilishning o'ziga xos chegaralari mavjud: kuzatuvchining paradigmatic pozitsiyasi, bilim ishlab chiqarishning siyosiy-ijtimoiy konteksti, empirik o'lchashning cheklovlari va tizimning murakkab, ko'p o'lchamli tabiati. Bu chegaralarni tan olish ob'ektiv ilmiy bilishning sharti hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda yangi jahon tartibotini to'liq anglash uchun G'arb va Sharq epistemologiyalari sintezi, moddiy va g'oyaviy omillarning integratsiyasi hamda normativ va empirik yondashuvlarning uyg'unligi zarur. O'zbekiston bu jarayonda o'ziga xos geosiyosiy pozitsiyasi, boy falsafiy an'anasi va pragmatik tashqi siyosat kursi bilan munosib hissa qo'sha oladi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, yangi jahon tartiboti — bu faqat siyosiy formula emas, balki zamonaviy insoniyatning mavjudlik sharoitlarini belgilovchi murakkab ontologik voqelik va uni anglashga qaratilgan gnoseologik sa'y-harakatlarning dinamik majmuasidir. Shu sababli uni tadqiq etish fanning doimiy va ustivor vazifasi bo'lib qolishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Waltz K. Theory of International Politics. — Reading: Addison-Wesley, 1979. — 251 p.
2. Wendt A. Social Theory of International Politics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. — 429 p.
3. Keohane R., Nye J. Power and Interdependence. — Boston: Little, Brown, 1977. — 273 p.
4. Cox R. Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory // Millennium: Journal of International Studies. — 1981. — Vol. 10. — № 2. — P. 126–155.
5. Morgenthau H. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. — New York: Knopf, 1948. — 489 p.
6. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. — New York: Simon & Schuster, 1996. — 368 p.
7. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. — New York: Free Press, 1992. — 418 p.
8. Al-Forobiy. Fozil odamlar shahri. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. — 224 b.
9. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2021. — 464 b.
10. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — Toshkent: O'zbekiston, 1999. — 340 b.
11. Nye J. The Future of Power. — New York: PublicAffairs, 2011. — 300 p.

Date: 1st April-2026

12. Onyuf N. World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations. — Columbia: University of South Carolina Press, 1989. — 341 p.
13. Ikenberry G.J. After Victory: Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order After Major Wars. — Princeton: Princeton University Press, 2001. — 293 p.
14. Buzan B., Waever O., De Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. — Boulder: Lynne Rienner, 1998. — 239 p.
15. Mearsheimer J. The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities. — New Haven: Yale University Press, 2018. — 328 p.

